

RÉGI ÖTLETEK AZ ÚJ IRODALOMTÖRTÉNETHEZ (5+1)*

„0.”

(Irodalom: sok minden együtt)

Mindenekelőtt engedtessek meg egy rövid magyarázat közös hozzászólásunk címéről. Az 5+1 részben a korlátainkat jelzi (ennyi jutott eszünkbe és nem több), részben – lottó-jellegével – szerény reményeinkre utal (néhány tippünk talán bejöhethet, ha nem is mind). Az „új irodalomtörténetről” egyelőre legfeljebb óhaj-

„0.”

(Rendszerépítés és rendszerdestrukció: kockázatok és mellékhatások)

Az Irodalomtudományi Intézetben folyó tevékenységre 1992 óta van személyes rálátásom, és a rálátás mértéke, elmélyültsége, kollégáink érdeklődésének, kompetenciáinak, motivációinak megértése nyilvánvalóan lépésről lépésre kiteljesedő folyamat lehetett csupán. 1996 óta vagyok abban a helyzetben, hogy az

* Az öt (+1) ötletet a Római Magyar Akadémia közelében található „Perù” bárban írtuk fel két példányban két cédulára, majd bízva abban, hogy a szerkesztői együttműködésben szerzett tapasztalat elég lehet egy közös előadás megírására is, ki-ki elutazott oda, ahova éppen el kellett utaznia. Balszerencsés véletlenek ezúttal úgy hozták, hogy a cédulaegyveztetés után legközelebb az MTA Irodalomtudományi Intézetének könyvtártermében találkoztunk, pár perccel a közös felolvasás előtt. A szöveg természetesen megőrizte a kalandos keletkezéstörténet sajátosságait, gondolatmenetünket mindazonáltal ma is összeillőnek érezzük. A konferencia résztvevői a helyszínen megállapodtak abban, hogy az elhangzott előadásokat az intézet honlapján munkaanyagként hozzáférhetővé teszi a kollégák és az érdeklődők számára; örömmel fogadtuk a Literatura szerkesztőjének ajánlatát, aki a vitának szélesebb publicitást kívánt biztosítani, de tartva magunkat az eredeti megállapodáshoz, szövegünket nem alakítottuk tanulmányá, azt továbbra is munkaanyagként, hozzászólásnak szánjuk egy most indult szakmai eszmecserehez, nem pedig kikristályosodott állásfoglalásnak. Ezért a jelen publikációban szándékosan megőriztük az előadás fésületlenségét – például azt a szerkezeti sajátosságát, hogy két bevezető is készült hozzá, amelyeket párhuzamosan hozunk. (Ugyancsak ezért, irodalomjegyzékünkbe kizárólag az előadásban hivatkozott vagy a megíráshoz közvetlenül felhasznált tételeket vettük fel.) – *A szerzők*

Irodalom: Roberto ANTONELLI: Tempo e spazio nella storiografia letteraria. In *La scrittura e la storia: Problemi di storiografia letteraria*. A cura di Alberto ASOR ROSA. Nuova Italia, Firenze, 1997. 161–195.; Alberto ASOR ROSA: *La storiografia letteraria come operazione di conoscenza*. In i. m. 1–15.; uő: *Problemi di teoria*. In *Letteratura italiana*. Dir. Alberto ASOR ROSA. I. *Il letterato e le istituzioni*. Einaudi, Torino, 1982. 5–29.; BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Ma-*

ként fogalmazhatjuk meg: tényleg új lesz, és főként tényleg története(ke)t mond el. A „régi ötletek” kifejezéssel viszont két szempontot igyekszünk egyidejűleg nyitva tartani. Egyfelől arra célunk, hogy amiről szólni fogunk, korántsem új, a magyar irodalomtörténeti és kritikai hagyományban számtalanszor felvetett témákat, jól ismert téziseket járunk körül (mindössze a terminológiát próbáljuk az általunk ismert, preferált nyelvfilozófiai, irodalomelméleti és eszmetörténeti irányzatokkal beszélő viszonyba hozni). Meggyőződésünk szerint egy irodalomtörténet nem attól lesz „új”, hogy *damnatio memoriae*-vel sújtja a régi irodalomtörténeteket. Alighanem az irodalomtörténet-írásra is igaz, amit Eliot úgy fogalmazott meg: „A történeti érzék nemcsak a múlt elmúlt voltának, hanem jelenlétének tudatosítását is magában foglalja.” Vagy hogy szakmaibb példára hivatkozunk, idézhetjük Curtius szállóigévé vált kijelentését: „Az irodalom szempontjából az egész múlt jelenvaló, vagy azzá lehet”. Az irodalomtörténet írója, ha nem választja a hályogkovács

intézeti kutatómunka egészére és a személyes kutatói teljesítményekre való rálátásom már viszonylag átfogónak nevezhető. Hozzá kell még tennem, hogy az intézet munkájával való közvetett ismeretségem még korábbi keletű: lényegében 1984-ben kezdődött, amikor Tarnai Andor tanítványa lettem, s a nála végzett szemináriumi, szakszemináriumi munka, a személyes konzultációk hosszú sora, majd az aspirantúra sokféle kutatói munkaformája nem kis részben a Ménesi úti intellektuális légkörben szerzett több évtizedes tapasztalatok átadását-átvételét jelentette. Azt hiszem, hogy e sokféle, és nyilván nem egyenletesen megoszló tapasztalatnak van néhány olyan általános sajátossága, amelyet érdemes rendszerező formában összegezni. Azt gondolom, hogy általánosítható intézeti tapasztalatnak látszik sokunknak az a meggyőződése, hogy az irodalomtörténeti munka értelemteremtő voltáról nem szabad lemondanunk. Nem is elsősorban szakmai paradigmák, inkább filozófiai vagy hermeneutikai irányzatok állították a szakmai közbeszéd

gyarországon 1630–1700 között. Akadémiai–Universitas, Budapest, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika); BEZECZKY Gábor: *Metafora, narráció, szociolingvisztika.* Akadémiai, Budapest, 2002 (Modern filológiai füzetek 58.); Ernst Robert CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter.* A. Francke, Bern, 1948; DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Akadémiai–Universitas, Budapest, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika); Carlo DIONISOTTI: *Geografia e storia della letteratura italiana.* Einaudi, Torino, 1967; Thomas Stearns ELIOT: *The Sacred Wood: Essays on Poetry and Criticism.* Methuen & Co., London, 1920; Helikon Irodalomtudományi Szemle 2005. 3. szám („Régi az újban.” Szerkesztette BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor); HORVÁTH Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben.* Akadémiai, Budapest, 1982; HORVÁTH János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Akadémiai, Budapest, 1976; Irodalomtörténeti Közlemények 2003. 6. szám. (a „Mi, filológusok...”-vita anyaga); KECSKEMÉTI Gábor: *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben.* Irodalomtörténeti Közlemények 105. (2001) 255–284.; uő: Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában. In *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok.* Szerkesztette VERES András, társszerkesztők BEZECZKY Gábor, VARGA László. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 161–168.; RÉVÉSZ Imre: *Debrecen lelki válsága 1561–1571.* MTA, Budapest, 1936; TARNAI Andor: *Tudomány- és kritikátörténeti kutatások az Irodalomtörténeti Intézetben.* Magyar Tudomány 1971. 580–583.; uő: „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Akadémiai, Budapest, 1984.

eljárását, kénytelen elfogadni, hogy együtt ír Horváth Jánossal, Toldy Ferencsel, a Zrínyi és Gyöngyösi kánonbeli pozícióit felcserélő Arany Jánossal és a Tinódira reflektáló (Zrínyire meg nem reflektáló) Gyöngyösivel, ott vannak vele a Balassi körül világi irodalmi kánont először konstruáló Rimay János poétikai gondolatmenetei, Újfalvi Imre, Sylvester János erkölcsi ihletettséggű irodalomkritikai argumentumai, Czvittinger Dávid és Bod Péter katalogizáló diszpozíciós eljárásai, a középkori és kora újkori *accessus ad auctores* módszereinek öröksége. Tudatában van annak is, hogy a felsoroltak és fel nem soroltak mind más és más irodalomfogalom, valamint más és más időstruktúra mentén szervezték szövegeiket, és jó esetben levonja a következtetést, hogy *a)* reflektálni annyit tesz, mint választani, rangsorolni, felfedni a hagyományt hierarchizáló szempontjaink motivációit; *b)* az irodalomtörténetnek elválaszthatatlan része az irodalomról szóló irodalom: a kritika, az exegézis, a filológiai hagyomány, a kánonteremtés és a történeti reflexió irodalma. Ide tartozik még a „minek a története az irodalomtörténet?” kérdés, amely logikusan („az irodalmi szövegek története” tézisen át) vezet a „mi az irodalom?” felvetéséig. A következőkben az irodalmi szöveg definiálhatóságát kétségbe vonjuk (Wittgensteinnel úgy véljük, hogy legföljebb „családi hasonlóságról” beszélhetünk), az első kérdéssel kapcsolatban pedig magunk is teszünk erősen definíció ízű, kommunikációelméleti állításokat. Az utóbbi Nagy Problémával viszont már itt az elején szeretnénk elbánni. Kitaposott úton közlekedünk; Alberto Asor Rosa, az utóbbi évtizedek világviszonylatban is egyik legnagyobb szabású irodalomtörténeti sorozatának

egyik izzó gyújtópontjába az értelemképzés relatív voltának és érvényének a problémáját. Az ilyen megközelítések kiválóan alkalmasak arra, hogy minden egyes kutatói mozdulatunkat még a korábbiaknál is reflektáltabbá tegyék, hogy artikulációnk terminológiai szabotosságához, eredményeink érvényességi körének szüntelen mérlegeléséhez döntő mértékben hozzájáruljanak. Vagy segítségükkel, vagy kikényszerítő erejükkel egy sokkal minuciózusabban cizellált, diverzifikáltabb, szubtilisabb diszkurzív tér válik fenntarthatóvá. Ennek az erőternek az alakjával, jellemzőivel, nehézkedési törvényeivel jó tisztában lenni annak, aki kutatói eredményeinek artikulációjára készül. Ám végső soron az a célja a jelenlétünknek ebben a nem ártalmatlan, de nem is fenyegetően veszedelmes térben, hogy az elmúlt idő egyes szövegszerűen megragadható jelenségeiről állításokat kockáztassunk meg, hogy az értelemteremtés lehetőségét hordozó aktusokkal kapcsolatokat hozzunk létre, rokonságokra és ellentétekre, folyamatokra és diszkontinuitásokra mutassunk rá, hogy történeteket narráljunk, és mindennek alapján akár még jelentőségekre, azok eltérő mértékére vonatkozó megállapításokat is tegyünk. Minden tételmondat, minden rendszerezés és minden történet persze kockázatos, de meg kell mondanom, személyesen abban sohasem éreztem kockázatot, hogy szövegek egy adott köréről más tételmondatok, más rendszerezések és akár gyökeresen eltérő történetek is kialakíthatók volnának. Számomra mindig ott és anynyiban mutatkoztak meg a kockázatok fenyegető rémei, hogy narrációm rendjét nem bonthatják-e meg a rendszeren belüli jelenségek vagy folyamatok. Ismerek-e kellő mennyiségű

főszerkesztője, a *Letteratura italiana* első kötetének módszertani bevezetőjében már rákérdezett: „Cos’ è la letteratura?” (*Mi az irodalom?*), majd – ezen az általános szinten – meg is válaszolta: „Molte cose insieme”. (Azaz: „*Sok minden együtt.*”) Egyetértünk vele. Reményeink szerint mindezek maguktól értetődő, szinte banalitásszámba menő igazságok. (Persze Asor Rosa is hozzátette, hogy tudja, sok szofisztikált elmét nem elégít majd ki ez az egyszerű válasz... Ám azok nem is szerkesztenek és még kevésbé írnak több ezer oldalas irodalomtörténetet.) Másfelől arra utalnánk a „régí ötletekkel”, hogy véleményünk szerint az új irodalomtörténetnek az lenne a legjobb, ha kiindulópontját csak áttételesen vonatkoztatná a jelenidejűségre, és nem a jelen múltját (*a* magyar irodalom Történetét) tekintené elbeszélése tárgyának, hanem a múlt jelenét, pontosabban a múltak jeleneit helyezni érdeklődése középpontjába, ami természetesen azt jelentené, hogy a régieknek legalább akkora figyelmet (és ív-, illetve karakterszámban mérhető teret) kellene szentelnie, mint a moderneknek és posztmoderneknak. Nos, ez az „igazság” már korántsem megszokott, talán nem is *igaz* (amennyiben Igazságból mégiscsak egy van), ezért szeretnénk még sarkosabban megfogalmazni. [B. S.]

adatot ahhoz, hogy azok általánosíthatónak látszó vonásai jelentős szövegekre releváns módon kiterjeszhetőeknek bizonyuljanak? Nem hagytam-e figyelmen kívül olyan szöveg- vagy szövegjelenség-csoportokat, amelyeken az általam alkalmazott módszertani és szemléleti műveleteket elvégezve a megállapításaimat cáfoló következtetések láncolata áll elő? Önmagukban plauzibilis téziseim nem alkotnak-e együttesen inkoherens rendszert? Ezek voltak a problémáim, a rémképeim, sőt gyakran a rémálmaim konstans kérdései. És még gyakorlatiasabbak, kézzelfoghatóbbak is: elolvastam-e minden olyan tanulmányt, követtem-e kollégáim a munkaterületemmel vonatkozásba hozható kutatásait olyan mértékben, hogy egyetlen ponton ellankadt figyelmem ne diszkreditáljon hosszú gondolatmeneteket? Meg kell mondanom, szerkesztői tapasztalataim arra mutatnak, hogy ezek a lehetőségek nem a féktelenül száguldó fantázia miazmás kigőzölgései lehetnek csupán. Ám végül is mindez vagy a rendszeren belül elhárítható, kiküszöbölhető hibaszázalék csupán, vagy a tudományos kutatás azon alapvető sajátságának a belátása, hogy *a rendszerek egyes elemeinek fejlődése, de akár pusztá tételezése* is minden időpillanatban tartalmazza az akkor még nem, vagy csak részlegesen látható *rendszerdestruktív horizontok* feltárulását a lehetőségét. [K. G.]

„1. ötlet” – Irodalmak, történetek

Irodalomtörténet helyett az irodalmak történetei szorulnak elbeszélésre, ezeket pedig a régi irodalom kitiűntetésével érdemes elbeszélni, mert: a régi elbizonytalanút, dekonstruál és történet helyett történetekre kényszerít.

Ha az irodalom számára az elioti és curtiusi tétel értelmében a múlt jelen idejű, akkor ennek az irodalomtörténet számára is igaznak kell lennie, s a belőle adódó első következtetés – nevezetesen, hogy mivel nem *egy* múlt, hanem *sok* múlt volt (van), ezért jelen időből, a hozzá tartozó értékalakzatokkal, múlt-tudatokkal, identitásokkal, ugyancsak számos van – csak az irodalomtörténeti szemüveget magunkra öltve nem látszik azonnal.

Mint hétköznapi (újságolvasó vagy kortárs irodalmat olvasó) járókelők, mindennapi tapasztalatként éljük meg a nem-értés, félig-értés, félre-értés kommunikációs csapdáit, próbálkozunk a kreatív újra-értés hermeneutikai gyakorlatával. Tudatában vagyunk, hogy a mi „szövegállapotunk” (amennyiben egy ember, illetve egy szűkebb-tágabb közösség kultúráját Szövegnek tekintjük) csak a gazdag tradíció egyik lehetséges kimeneti állapota, mi magunk mindössze az egyik lehetséges történet végén állunk, argumentációnk jellegzetességei, képzeletünk struktúrája és imaginációs formáink csak az egyik lehetséges „irodalomtörténet” eredményei, identitásaink a történetünk (történeteink) előadásához választott temporalizációs sémák és elbeszélésterek függvényei. Az ilyen tapasztalatokhoz a régi magyar (de nem feltétlenül magyar nyelvű) irodalom olvasása erős párhuzamokat kínál (s egyúttal felvértez a megélésükhöz szükséges toleranciával). A transzilván, a „királyi magyar” (azon belül a tótországi vagy a soproni) és a hódoltsági, a horvát vagy lengyel orientációjú identitástudat és azok irodalmi kifejezésformái élesen elkülönülnek, éppen a másságaikon keresztül tudnak – ha tudnak – kommunikálni egymással. Oláh Miklós, aki származására nézve román volt, irodalmi munkássága során egy szót sem írt magyarul, sőt, jelentős műveit Németalföldön alkotta, természetes módon tárgyalható a 16. századi késő humanista neolatin költészet és történetírás közép- (vagy akár nyugat-) európai kontextusában, de ugyan milyen jogon lesz egy *nemzeti* irodalomtörténet szereplője? Azért, mert a hunokról és Attiláról írt? (Azok magyarok?) Ilyen alapon Verne Gyula is lehetne magyar író a *Sándor Mátyás*, Tacitus meg német a *Germánia* okán. Alighanem alaposan újra kell szabni a „nemzeti” kereteit, ahhoz, hogy ő is beleférjen – és hogy ne kelljen huzakodni a szellemi copyrighton a román nemzeti irodalmi panteon építőivel (számtalan lehangoló, anakronisztikus példát említhetnénk ebben a vonatkozásban, Janus Pannoniustól Verancsics Antalton át Beniczky Péterig és tovább). Talán vigasztaló lehet azonban, hogy nemcsak mi küszködünk hasonló dilemmákkal. A nyugat-európai kollegák is a középkori trubadúr-örökség nemzeti hovatartozásának boncolgatása nyomán kezdtek kételkedni akár egy Stendhal kizárólagosan francia voltában (manapság meggyőző eszmefuttatások kísérleteznek azzal, hogy az olasz irodalom kontextusában is elhelyezzék).

A termékeny kételyek felébredésére és ébrentartására nincs alkalmasabb terep, mint a régi irodalom. Az iménti dichotómiasor (transzilván *vs* hódoltsági stb.)

éppen a régi példaanyag orientáló nyomása alatt folytatható a nyugat-magyar és kelet-magyar, az urbánus és akárhányadik-utas terminusok irányában, de ha megkaparjuk, a mai szekularizált – és karakteresen különböző – politikai helyzet-elbeszéléseken is átüt a katolikus, protestáns és egyéb vallási tradíciók irodalom-szociológiailag kitapintható felszínrajza. Ha innen, a töréspontok, a *diszkontinuitás* felől vizsgáljuk az irodalomtörténetet, nem a nemzeti nagyelbeszéléshez illeszkedő illusztráció és dekoráció, hanem heurisztikus tudomány lehet belőle, amelynek révén még az is lehetséges – amint az angol irodalom egy nagy olasz kutatója, Carlo Dionisotti írta 1949-ben –, hogy „valami olyasmi kerüljön a felszínre, ami *tudtunkon kívül* maradt bennünk”, a múltból valami számunkra ismeretlent, addig nem reflektáltat ássunk elő magunkból. Azaz: megismerünk és nem demonstrálunk, de csak akkor, ha előbb dekonstruálunk. Ismét Curtiust idézzük, aki az új, filologikus irodalomtörténet-írás programját máig időszerűen fogalmazta meg: „[A történeti kutatásnak] ...analitikus módszereket kell kifejlesztenie, azaz olyan módszereket, amelyek – a kémia reagenseinek mintájára – dekomponálják az anyagot, és láthatóvá teszik a szerkezetét.” Ne a strukturalista ihletforrást lássuk ma ebben („szerkezet”), hanem a *dekompozíció követelményére* figyeljünk, a nagyelbeszélés rész-történetekké való szétszalazásának igényére.

Összegezzünk. Amennyiben időfogalmaink, kulturális antropológiai jegyeink, morális rendjeink, identitástudataink és nyelveink különböznek, és amennyiben a jelen felől induló irodalomtörténet elfedi ezeket a differenciákat, a múlt felől induló, a múltat kitüntető pedig feltárja őket, akkor igazolva látjuk a tételt: *irodalomtörténet helyett az irodalmak történetei szorulnak elbeszélésre, ezeket pedig a régi irodalom centrumba helyezésével érdemes elbeszélni, mert: a régi elbizonytalanít, dekonstruál és történet helyett történetekre kényszerít.* [B. S.]

„2. ötlet” – Kronológia

Minél tágabb korszakokat, minél formálisabb korszakhatárokat jelölünk ki, annál kisebb erőszakot kell tenni történeteink szereplőinek saját időtudatán.

A korszakhatárok kijelölése – az elbeszélés terének megválasztásával együtt – döntően befolyásolja magát a narrációt. Az előbbit illetően azonban nem hagyatkozhatunk feltétel nélkül az elbeszélés szereplőinek (azaz az íróknak, költőknek) az ítéletére. Az irodalomtörténeész persze annak örül a legjobban, amikor sok kortárs egybehangzóan nyilatkozik az általuk megélt korszakfordulóról. Ilyenkor boldogan letúzi a mezsgyehatárt jelző karót, amelyre már jó előre felfestette: *Reneszánsz ... Barokk ... Felvilágosodás ... Felszabadulás ...* stb. Boldogtalansága viszont leírhatatlan, ha „hősei” nem tudnak megegyezni olyan egyszerű kérdésekben, mint a késő modern paradigma léte vagy nemléte (esetleg: hol-léte). Az ilyen és hasonló konfliktusokra némileg más rálátás nyílik a régi irodalom felől. Rimay János például, tervezett, de el soha nem készült Balassi-kiadásának előszavában új aranykorként, az emberi szellem, a tudományok, művészetek és a poézis felvirágzásának korszakaként éli meg és írja le azt a századfordulót (16–17.),

amelyet a kortárs prédikátorok, politikusok többsége, s velük sok 20. századi irodalomtörténész is a válság, a hanyatlás korának, a „magyar romlás *seculumjának*” ítél. Rimay nem is kerülte el sokáig, hogy az irodalomtörténeti elbeszélésekben ne kerüljön a reneszánsz és barokk közötti senki földjére, a „manierizmus” korszakába. Pedig ha felfigyelünk a Bodin-reminiszcenciákra a szövegben, más irányba is indulhatunk. A Rimay által megálmodott irodalmi akadémia szereplőiről, „Pallas magyar ivadékaikról” (Révay Péterről, Forgách Mihályról és társaikról) eddig is köztudott volt Bodin és Lipsius, a 16. század két nagy „modernistája” iránti vonzalmuk. Bodin pedig főszereplője volt annak az időháborúnak, amely az 1560-as évektől kezdve szembeállította a dánieli jóslat hagyományos, ágostoni-lutheri és modern értelmezőit. (A régi magyar irodalomba Kecskeméti A. János prédikációskönyve közvetítette a vita lényegét.) Az új időtudat képezte határ nem felekezetek között, hanem az egyes felekezeteken belül húzódott, „régiek” és „újak” között. A tét nem volt kicsi. A régiek szerint a történelem, a mindenkori folyó idő belefoglalható lett volna a prófécia sémájába, az újak – történeti és filológiai érvekre hivatkozva – tagadták a „négy birodalom” elméletét. Az utóbbiak számára a szabott, az üdvtörténetből kimérhető, az ember számára megismerhető idő lejárt, az ember immár nem a múlt metonimikus része, a mindenkori „öszövség” már csupán exemplum, értelmezésre szoruló, mert többféleképpen érthető példa lehet a jelen számára. Tőlük számíthatjuk a magyar irodalom laikus (nem ateista, de a teológiáról leváló, világi) korát, a nyitott jövő hitét. (Rimay abban tér el főként mesterétől, Balassitól, hogy vele ellentétben nincs saját teológiája, költészetének interpretációja nem igényel teológiai távlatot – a jelenség majd Gyöngyösinél lesz szembeötlő a 17. század végén, de gyökerei ide nyúlnak vissza.) A korszakhatár léte vagy nemléte tehát két temporalizációs séma függvénye, amelyek a maguk részéről két szövegolvasási módra mennek vissza: egy literális, szorosan tipologizálóra (az Ó- és az Újszövetség, valamint a jelen között kontinuitást, érintkezést, bennfoglalást kereső metonimikusra), illetve egy lazább, az értelmezőnek több szabadságot engedő (és nagyobb felelősséget ráróvó), a diszkontinuitást, a törést hangsúlyozó metaforikus vagy *similitudo*-elvű exegézisre. Ami mindazonáltal nem jelenti azt, hogy itt korszakhatár húzható a magyar irodalom *egészére* nézve. Rimay és az általa megtestesített értelmezői közösség számára bizonyára létezett ilyen értelmű korszakhatár – ám ők maradtak kisebbségben. A profetikus, rögzített idejű üdvtörténeti modell is tovább élt, sőt, szekularizált formájában az éppen irodalomtörténetként megfogalmazódó 19. századi „nemzeti nagyelbeszélések” többségének mátrixa lett.

Vonjuk le a gyakorlati következtetéseket. A fentiekből nem adódik, hogy a magyar irodalomtörténet nem korszakolható, és megírásának tanácsos módja az *ad placitum* kiválasztott dátumok köré csoportosított tanulmányhalmaz-képzés lenne; az még kevésbé, hogy bele kellene vésnie az egyidejű egyidejűtlenségek recepciók labirintusába, az elbeszélést a temporalizációs sémák elsőbbségéről folytatott elméleti vitákkal helyettesítve (az meg a legkevésbé, hogy visszatérjen a boldogtalan emlékü ideológiai kalodamódszer alkalmazásához). Az viszont következik, hogy az időt, pontosabban az időkoncepciókat olyan terekben kell elhe-

lyezni, amelyekben érvényesek, elfogadottak voltak. Rimay János vagy a történetíró Révay Péter időfelfogása a sohasem-volt „Pallas-akadémia” virtuális kommunikációs térben koherensen bemutatható. Voltak helyzetek és korok, amelyekben az irodalom önreflexiójának órája látványosan más időt mutatott Horvátországban, a Felvidéken vagy Erdélyben, de az sem volt ritka, hogy egy valós, lehatárolt térben több időkonceptió ütközzék egymással (kitűnő példával szolgál erre Debrecen 1560-as évekbeli, Révész Imre klasszikus tanulmányában feldolgozott „lelki válsága”). Az idő (lineáris, szekularizált üdvtörténeti) és a tér (a nemzeti kultúra tere) helyett különböző időkkel és terekkel kell számolnia az irodalomtörténet(ek) íróinak. Az organikusan fejlődő, lassan kiteljesedő nemzeti irodalom nagyelbeszélésének ideája nem tartható. Ami persze nem jelenti azt, hogy az élettani metaforikát úgy általában is fel kellene adni, csupán módosítani tanácsos. A magyar irodalom nem egy egységes élő szervezet, hanem sok különböző organizusból felépülő populáció érintkezésének és elkülönülésének folyamata (irodalom-folyamat), amelyet alapvetően meghatároz az éghajlat és a földrajzi helyzet. (A szó szoros és átvitt értelmében egyaránt.) Praktikusan tehát a feladat az, hogy mivel egyidejű, de nem azonos időfogalmakat előfeltételező és térben is elkülönülő irodalmi kommunikáció(ka)t kell elbeszélni, ezért célszerű lesz olyan makrokorszakokat kialakítani, amelyekben helyet találhat a sokféle történet, azaz: *minél tágabb korszakokat, minél formálisabb korszakhatárokat jelölünk ki, annál kisebb erőszakot kell tenni történeteink szereplőinek saját időtudatán.* [B. S.]

„3. ötlet” – Narráció

Egy irodalomtörténeti szintézis az erős tézisek és markáns rendszerek, az ontológiailag mindig problematikusként indexelt, mégis bátran felvállalható nagy és kis narrációk munkaterépe.

Az előző felvetések is világossá teheték, hogy véleményünk szerint egy irodalomtörténeti szintézisben nem két kézzel elhárítanunk szükséges az óhatatlan döntéseket és állásfoglalásokat, nem valamilyen mechanikus rendezőelv automatizmusa által generált, még laza elméleti kötőszálakra sem felfűzött színes szöttes állítólagos problémátlanságával kell áltatnunk magunkat, hanem két kézzel meg kell ragadni az alkalmat a rendszer- és vele az értelemteremtésre. Az eredmény nem fog kielégíteni mindenkit, de még soha egyetlen eredmény sem elégtett ki mindenkit, viszont voltak eredmények, amelyek jelentősebb intellektuális izgalom interiorizálását jelentették, mint más megoldások. Úgy véljük, az Irodalomtudományi Intézet tagságában bőségesen együtt van az az intellektuális tömeg, amely a szintézis szerkesztői és részben szerzői számára is a döntések meghozatalához és a döntések melletti, akár más lehetséges döntésekkel szembeni argumentáláshoz szükséges.

A rendszerteremtő, később pedig – adekvátan alkalmazva – rendszerleíró döntések mindenekelőtt a korszakok kialakításához szükségesek, és a korszakok élén álló hosszú bevezető fejezetekben ölthetnek testet. Amikor a régi *Spenótra* gondolunk, jelentős negatívumként persze sokunk előtt épp az abban álló korszakbeve-

zető fejezetek egyes elhírhedett vonásai képződnek meg. Ilyen a társadalomtörténeti tagolódásnak olykor még a marxista-leninista skolasztikához képest is szubtilis erőltetése, ilyen egyes szociológiai rétegek jellemzésében a marxista társadalomfejlődés, a korszakegészekében pedig a marxista gazdaságtörténet elemeinek nemcsak jelenléte, hanem rendszeralkotásra is felhasznált – pedig csak az irodalom referenciális funkcióit egyoldalúsító rendszer megalkotására felhasználható – szerepe. Társadalomtörténeti szempontok alkalmazásáról persze – ha azok produktív szemléletet tesznek lehetővé – az időközben diszkvalifikálódott ideológiai elemek miatt nem kellene egészében lemondani. A most formálódó elképzelések szerint e széleskörűen orientáló fejezetek nem a társadalomtörténeti alapnak a felépítmény felé való, egyre bizonytalanabb szögekben felhúzott meghosszabbításait ácsolgatnák kevés meggyőződéssel, hanem az irodalomnak magának lehetne társadalomtörténete. Aligha tagadható például, hogy egy 17. század eleji főnemes, egy nemes, egy polgár és egy jobbágy irodalomhasználati konvencióinak és irodalmi kompetenciáinak alapvetően különbözniük kellett, hiszen az irodalmi vagy az irodalmi élet szempontjából is konstitutív intézményrendszer más és más elemeibe engedték be őket, azokban különféle célirányú és különféle összetevőjű irodalmi elemek között szocializálódhattak. Mindebből egy irodalomtörténésznek aligha az ún. második jobbágyság osztályharcának drámai narrációját kell kibontania. Magától értetődően építheti azonban tovább Horváth Jánosnak és Tarnai Andornak az irodalmat a társadalmi kommunikáció terébe helyező elgondolásait. Az irodalmi kompetencia interiorizálására szánt intézményekben éppúgy, mint az irodalmi performancia interiorizálására szántakban, valamint az ezen intézményekben állandósult kapcsolatfelvételi módokban és érintkezési formákban a kommunikáció előfeltevései és gyakorlata mutatkoznak meg együttesen az irodalom kontextusaként – azaz inkább kontextusaiként, amelyek olykor több párhuzamos és érintkező narratíva futtatását teszik szükségessé. Ezek a kontextusok intézménytörténeti, irodalomszociológiai, eszmetörténeti, hermeneutikatörténeti, tárgytörténeti, műfaj történeti, formatörténeti narratívákban tehetők láthatóvá, és e narratívák bármelyikével megeshet, hogy megvilágító kapcsolatba lép a legsajátosabb irodalmi szövegszerűség és szövegszerveződés egyes jegyeivel. (Így rajzolódott ki például összefüggés a német birodalmi rendek Speyerben működő kamarai bírósága által alkalmazott performák és a kora újkor magyarországi kommunikációs aktusainak a status coniecturalis markáns hiányával jellemezhető argumentációs szerkezete között.) *Egy irodalomtörténeti szintézis tehát az erős tézisek és markáns rendszerek, az ontológiailag mindig problematikusként indexelt, mégis bátran felvállalható nagy és kis narrációk munkaterepe.* [K. G.]

„4. ötlet” – Kommunikáció

Mind a kommunikációról, mind a kommunikációra vonatkozó reflexiókról szóló narrációknak szemléleti kereteként használatba vehető a történeti kommunikációelmélet.

Az intézmény- és a kritikátörténeti kutatásokban intézetünk rendkívüli tapasztalatokkal rendelkezik; régi magyaros kutatóként mondhatom, hogy az általam belátható évtizedekben az elsődleges jelentőségű új megállapítások döntő többsége a kritikátörténeti szempontok érvényesítéséből adódott. Így az irodalom kontextusainak tanulmányozásához rendelkezésünkre áll egy, a kritikátörténeteinkben egyre igényesebb körülményekkel összeállított mátrix is, amelyben a grammatikai, logikai, retorikai, poétikai, filozófiai és teológiai gondolkodásnak az egykorú rendszerekben hozzáférhető és az egyes intézményekben is eltérő célokra eltérő súllyal és gyakorisággal felhasznált fogalmi és technológiai készletei találhatóak, és amely mátrix egyes pozícióira a tematikai és hangnemi regiszterek, a tárgy- és a kifejezőkészlet elemei, a műfaj- és az eszmetörténet folyamatai rávetíthetők. Az új irodalomtörténet bevezető fejezeteit érdemes mint a diskurzustér szerkezetét e mátrixban leíró részeket elgondolni.

Közismert, hogy noha az előszóban megemlékezek róla, Apácai Csere János végül nem írta meg enciklopédiájának nyelvi és retorikai fejezetét. Ha megírta volna, akkor nemcsak anyanyelvű homiletikával, hanem retorikával is dicsekedhetnénk a 17. század közepéről, s mindkettőt ugyanahhoz a puritánus körhöz kapcsolhatnánk. Azt hiszem, nem teljesen világos azonban, hogy ha volna Apácai Cserétől retorikánk, akkor az az enciklopédia rámista logikai fejezeteihez a legszorosabban illeszkedő, rámista retorika volna, nem pedig ciceroniánus–arisztotelianus oratoria. Az utóbbi elkészítése nem szerepelt Apácai Csere tervei között – az előszóban egyedül Talon nevét említi tervezett retorikai fejezetének forrása-ként –, a váradi puritánusok pedig éppen az oratoria iránti igény kielégítésére nyomtatták ki Michael Radau *Orator extemporaneus*-át. A példa egyaránt szemlélteti azt, hogy a 17. század közepén a katolikus és a kálvinista kommunikációeszmény egészen más paradigmát követ és ennek messzemenőek a következményei, de azt is, hogy milyen igények nyitottak mégis átjárókat az egyidejű rendszerek között.

Főként az irodalom felekezeti megosztottságát követő időszak narrációjában a diskurzustér már inkább egymásból nyíló termek együtteséből tevődik össze. Az állami-politikai megosztottság, az egyházi-vallási irányzatok, a regionális fejlettségek és érdekek, a nyelvi kultúrákhoz és külföldi kapcsolatrendszerekhez való kötődések hálói egy időben több, csaknem önálló diskurzusteret alakítanak ki, amelyek között tárgyak, témák, motívumok, sémák, argumentációs eljárások, formák közlekednek, egy-egy új teremben azonban ezek mindig más és más helyi szerepben és fontosságban találják magukat. Azt gondolom, hogy az összes terméinkben kavargó színes forgatag nem narrálható egyetlen történetben, hanem többféle irodalom többféle történeteként adható elő, a lehetséges történetek közül a kellő számú történetet kibontva ahhoz, hogy legalább a fontosabb résztvevők mind észrevétethessék magukat. A vertikálisan is, horizontálisan is egymásba nyíló diskurzusteretek mátrixai (egyik aspektusukban: a műfajok) kommunikációban formá-

lódhatnak meg és maguk is a kommunikáció tárgyaivá válhatnak. Meggyőződésünk szerint pedig *mind a kommunikációról, mind a kommunikációra vonatkozó reflexiókról szóló narrációknak épp a megfelelő mértékben feszes és tágas szemléleti kereteként használatba vehető a történeti kommunikációelmélet*. E módszer (és az alapját adó, az utóbbi években több szakmai vita során kifejtett teoretikus előfeltevések) szerepe az új irodalomtörténetben a mátrixok elemeinek összeállításában mutatkozhatna meg. [K. G.]

„5. ötlet” – Kánon

A diskurzusterek pluralitásából nem a kánonfogalom elvetése, hanem erős alternatív kánonok létrejöttének történeti vizsgálata következik.

A diskurzustereket tárgyaló bevezető fejezetek íróinak számolniuk kell majd azzal a sajátossággal, amely szükségképpen adódik a most tervezett munka terjedelméből. Összeadtuk az 1964–1966 között megjelent hat kötet egyes kötetei élén feltüntetett terjedelmi adatokat: az a vállalkozás 418 ív összterjedelmű volt. Vagyis az új szintézis, amelyről most beszélünk és amelyet 60 ívesre tervezünk, kevesebb mint egyhatoda a réginek, kb. akkora, mint a régi *Spenót* egy köteté.** Ebből az következik, hogy itt bizony csak a legjelentősebb szerzők életműveinek áttekintésére nyílik majd mód. A kis- és középmesterek életműveinek egyenkénti felmondása e terjedelemben lehetetlen, de egyébként szükségtelen is, hiszen az *Új magyar irodalmi lexikon* megfelelő (megfelelőnek kellene lennie) e tájékozódáshoz. A diskurzusterek termeiben álldogáló személyeken körülhordozni a tekintetünket viszont amúgy is elengedhetetlen, másrészt a leggazdaságosabb megoldás. A termék között részben e személyi hálózatok mentén is folyik az érintkezés, a diskurzusterek kommunikációs rendszerei által kínált lehetőségekből egyesek személyi típusokban is aktualizálódnak. Ugyanígy és csak így lehet kirajzolni azokat a rendszer által potencialitásukban megteremtett, ám személyekkel kitöltetlen helyeket is, amelyekben pedig bővelkedik a magyar, főként a régi magyar irodalom, és amelyek esetében a hiány olykor ugyanannyit vagy akár többet is képes elárulni recepciós folyamatokról és fejlettségi szintekről, egyidejűségekből zárványként maradt egyidejűtlenségekről, mint a bővelkedés.

Az elmondottakból egyenesen következik, hogy az egyenként érdemben tárgyalt szerzők kiválasztására erős kánonformáló szerepet, bemutatásuk mikéntjére pedig akár kánon-történeti szerepet lehet ruházni. Ennek az erős szerzői kánonnak a szereplői életrajzot, műismertetéseket és hatástörténetet is kapnának fejezetükben, mindegyik esetében a lehető legtöbb olyan kapcsoló utalással, amely a bevezető fejezetekben kifejtett általánosabb jelenségekhez kapcsol vissza ezek kö-

** Az előadás vitája során egyetértés alakult ki abban, hogy a korai tervekben proponált 60 ívnyi terjedelemmel szemben a továbbiakban mintegy 120 ívnyi terjedelmű szintézis előkészítésével számolt az Irodalomtudományi Intézet.

zül bármely aspektust. Felhívánk azonban a figyelmet annak a fontosságára is, hogy ebben a keretben és ezen a módon semmi akadály alternatív kánonok futtatásának, sőt azok valójában a diskurzusterek pluralitása által jelzett lehetőségek megvalósulásaiaként, az irodalmak lehetséges történeteinek figurális jelzősoraiként érthetők. Balassi Bálint és Rimay János, Zrínyi Miklós és Gyöngyösi István, József Attila és Szabó Lőrinc esetében sem elvárás, hogy ugyanabba a térbe álljanak be ugyanolyan szögű megvilágításban fényképezkedni, a kíváncsóság mindösszesen annyi, hogy mindegyikükhöz bemutatásra és bejárásra alkalmas módon tartozzék olyan történeti – mert a genezis vagy a recepció idejéhez tartozó – diskurzuster, amely háttérként módot ad alteráló (akár a szó bármely értelmében alteráló!) kánoni kiemelésükre. Röviden: *a diskurzusterek pluralitásából nem a kánonfogalom elvetése, hanem erős alternatív kánonok létrejöttének történeti vizsgálata következik.* [K. G.]

„+1 ötlet” – „Metafizika”

A különböző irodalmak/irodalomfogalmak/irodalmi kommunikációs folyamatok elbeszélhetőségének alapja, „metafizikai mátrixa” a kommunikációs logikai univerzálék rendszere, azaz a társaslogika.

Azért „+1”, mert az eddig történeti érdeklődésű diskurzusunkat most kénytelenek vagyunk teoretikus eszme-futtatással zárni. Az „1. ötlet” kifejtése során nyitva hagytunk egy kérdést, nevezetesen azt, hogy ha az irodalomtörténet mint „nemzeti nagybeszélés” alkalmatlan a teljes spektrum lefedésére, akkor hol az a nézőpont, ahonnan az általunk javasolt többszálú és sokszólamú elbeszélés áttekinthető, legalább keretek között tartható. Módszertani szinten már megkíséreltük a választ: az irodalomtörténet elmondásának metodikai kerete a történeti kommunikációelmélet, azaz a Horváth János és Tarnai Andor által megalapozott kritika-történet, kiegészítve a kommunikálhatóság mikéntjéről vallott nézetek analitikus elemzésével, amely a diskurzusterepet bejáró fejezetekben ellenőrzése alatt tartja a konkrét irodalmi kommunikációs gyakorlat („irodalmi élet”) kifejtő bemutatását. Azonban ez nem jelenti azt, hogy el tudnánk fogadni a Horváth János-féle *metafizikai keret* is, a nemzeti irodalom „fejlődéstörténetének” csúcán álló lelki-erkölcsi közösség ideáját, ami az ő számára lehetővé tette a nemzeti irodalom „köreinek” szekvenciális bemutatását, a teológiából, a történetírásból, a jogból és a politikából lassan kiváló, autonómiára ébredő irodalmi tudat fejlődésének dokumentálását. Véleményünk szerint az átfedő körök (ha például az irodalomtörténet-írás történetének szempontjából nézzük őket: magyarországi, magyar nyelvű, nemzeti tartalmú, majd önelvű, azaz művészi irodalom) nem rendezhetőek időbeli sorba, hanem folytonosan – ma is – jelen vannak, még hozzá nem az irodalom peremterületein, hanem a magját alkotják annak, amit ma irodalmi kommunikációnak nevezhetünk. Vehetnénk erre példákat az irodalmi szociográfia, az emlékirat-irodalom, a dokumentumirodalom területeiről, de inkább maradunk a saját köreinkben. A szinkretizmus a régi irodalom kutatója számára természetes jelenség. Ha valaki a kora újkori magyarországi politikai gondolkodás elméleti hátteré-

re, „nyelveire” kíváncsi, annak először is antológiát kell szerkesztenie a 16–17. századi prédikációirodalom „de magistratibus” fejezeteiből, végig szem előtt tartva persze, hogy a politikai tárgy egy teológiai szövegegyüttes utaláshálójában, indirekciók csoportjaként él. Ha valaki a magyar poétikai, irodalomelméleti rendszerek történetét kutatja, ugyancsak a teológiával (jelesül a bibliai exegézis hermeneutikájával) találja szemben magát. A metaforaelmélet történetére kíváncsi kutató, a retorikai és poétikai kézikönyvek, valamint azok külföldi forrásainak, mintáiknak számbavétele után nem fogja megúszni a Szentháromsággal és a szerzetési igével (*Hoc est corpus meum*) kapcsolatos, meglepően terjedelmes magyarországi anyag alapos áttekintését.

Ezek után talán némileg meglepő, hogy a metafizikai – de legalább „metairódmalmi” – keretet, a sok elbeszélést reguláló szisztémát nem a teológiában fogjuk keresni; választásunkat azonban éppenséggel történeti tényezők motiválják. A kommunikáció, és jelesül az irodalmi kommunikáció ugyanis sokszor, de korántsem mindig – és egyre kevésbé – rendelkezik transzcendens referenciával vagy legalább utalási ponttal. Mint ahogy nem tekinthető általánosan érvényesnek a politikai, etikai, esztétikai „felfüggesztési pontok” kijelölése sem (ha a Horváth János-féle morális rendet nem tudjuk végső instanciának elfogadni, még kevésbé tudjuk az esztétikai örömet a hierarchia csúcsára állító Horváth Iván-féle szemléletet, bár az ő Horváth János-ellenes polémijának nagy érdeme a kártyák felfedése, annak explicitté tétele, hogy metafizikákról van szó, sőt, hogy az ilyen értelemben vett metafizikai háttér minden elbeszélésnek szükséges és elengedhetetlen előfeltétele). Ameddig azonban a kommunikáció nem adja fel teljesen a kommunikálhatóság ideáját, rendelkeznie kell a *megérthetőség végső instanciáját biztosító nyelvi-logikai univerzálékra való utalással*, függetlenül attól, hogy ezeket nyelvre fordíthatóknak gondolja, csupán megközelíthetőknak, de el nem érhetőknak véli, vagy pedig (a Dionüsziosz Areopagitész-i „negatív teológia” mintájára) a nemlétezőségük (definiálhatatlanságuk) köré építi fel diskurzusrendjét. Ezért úgy véljük, hogy a 20. századi nyelvfilozófia wittgensteini és austini ihletésű pragmatikus beszéd- és szövegelméleti rendszerei képviselik a szükséges és elégségesen tág „metafizikai” keretet az irodalomtörténetek elbeszélései számára. Hangsúlyozzuk, hogy ennek a gondolatkörnek nagy vonalakban is legalább három, egymással éles vitában álló irányzata azonosítható még a szűkebb, az irodalomelmélettel érintkező vagy arról tudomást vevő analitikus nyelvfilozófiai terepen is. Derrida vagy De Man éppúgy Austin örökösei, mint ahogy Austiné és Wittgensteiné a Derridával folytonos perben állt John Searle – de nem volt érdektelen (számunkra legalábbis nem) annak végiggondolása, hogy mindannyian örökösei a logika és a nyelv referenciális viszonyairól folytatott 15–16. századi viták harcosainak, Lorenzo Vallának, Francesco Patrizinek és még sorolhatnánk a neveket. Ám nem ezeket a neveket fogjuk sorolni egy magyar irodalomtörténetben: elég egy pillantást vetni a Régi Magyarországi Nyomatványok elkészült köteteire vagy Bartók István kritikátörténeti összegzésére, hogy ki-ki meggyőződhesen: a retorikával és poétikával természetes módon érintkező logikai irodalom izmos és eddig alig kutatott, a korabeli (mindenkori) irodalmi gondolkodást azonban alapjaiban meghatározó vonulatot

képez, van tehát mivel ütköztetni, dialogizáltatni saját közelmúltunk nyelvfilozófiai elképzeléseit.

Az irodalom csak kívülről, a nem-irodalom felől látszik látható irodalomnak. Története (az irodalomtörténet) elbeszéléséhez mindig szükség van egy külső (metafizikus vagy éppen antimetafizikus voltával metafizikus) nézőpontra. Elődeink kísérleteztek, és sokan ma is kísérleteznek egyéb nézőpontok fellelésével. Ha az irodalmat társadalmi terméknek tartjuk, akkor az intézmények története felől mesélhető el; ha az eszmetörténet következményei az irodalmi eszmék, akkor a szerző – vagy az ideológus-irodalomtörténész – *Weltanschauung*jának analógiáit keressük a szöveg struktúrájában; ha a megismerés és kommunikáció alapját pszichológiai természetűnek tartjuk, akkor a lelki vonatkozásokat emeljük ki (az egyénitől a nemzetlélektani állandóig); ha a formákra figyelünk, az irodalomtörténet metrika-, retorika- vagy stilsztika-történetként, ha a narrációra, akkor narratológia-történetként jelenik meg; és így tovább, a morális és az esztétikai megközelítésekre már utaltunk korábban. Ez mind irodalom, illetve – mivel mind megírható folyamatként – irodalomtörténet. Szerintünk azonban a logika, illetve a kommunikációs logika ezeknél tágabb, szabadabb, szellősebb viselete lehet az új irodalomtörténetnek. Belefér, ha nem is minden, de sokféle irodalomfogalom. Amit ajánlunk, annak voltak komoly előzményei, de lényegét tekintve új – huszadik század végi – gondolat; hogy a nyelvben vannak-e univerzálék, arról századok óta folyik a vita, arról viszont, hogy a kommunikációnak vannak-e logikai univerzáléi (magyar terminológiával: hogy létezik-e *társaslogika*), csak mostanában értesültünk, és nem véletlen, hogy az elődök, az előtörténet (Valla, Vico és a többiek) felkutatása nemzetközi vonatkozásban is éppen az irodalomtörténet berkeiben zajlik. Ezért határozottan úgy gondoljuk: *a különböző irodalmak/irodalomfogalmak/irodalmi kommunikációs folyamatok elbeszélhetőségének alapja, „metafizikai mátrixa” a kommunikációs logikai univerzálék rendszere, azaz a társaslogika.* [B. S.]